

Marinko PERKOVIĆ

ELEMENTI HUMANISTIČKE ETIKE U DJELIMA MEŠE SELIMOVIĆA

Sažetak

U ovom članku govori autor o moralnoj impostaciji djela poznatog bosanskohercegovačkog književnika Meše Selimovića. Inspiriran istočnjačkom filozofijom kao i filozofijom egzistencijalizma i djelima F. M. Dostojevskog, Selimović analizira moralno-psihološku svijest i podsvijest svojih likova da bi iz te analize izvukao moralnu pouku. On se pritom ne interesira prvenstveno za njihove osobne devijacije koliko za temeljne životne impostacije koje inspiriraju i oblikuju njihovo razmišljanje i odlučivanje. Život o kojem on govori nije jednostavan, što više on je iznimno težak i paradoksalan jer je u njemu, zbog sveopće prisutnosti zla, teško ostvariti savršenu čistoću ljudskog djelovanja. U tom životu, koji je širi od bilo kakvog propisa, čovjek se kad tad nađe u zagrljaju tzv. "praznog prostora". Iz njega on izlazi ili obogaćen ili moralno osiromašen, ovisno o tome je li ljubav ili mržnja (ili neko drugo zlo) lajtmotiv njegova bivstvovanja. Ljubav je za Selimovića vrhovna norma djelovanja; "tvrđava ljubavi" je jedina utvrda koja je u njegovim djelima pozitivno vrijednosno određena. U kontekstu ljubavi treba promatrati i Mešin govor o vlasti. Vlast je moralno opravdana ako je u službi ljubavi i međusobnog razumijevanja. U suprotnom nije ništa drugo doli najteži porok, nezasićna strast koja ugrožava slobodu i relativnu autonomiju drugih.

Uvod

Čitanje književnog opusa Meše Selimovića (1910.-1982.) i razmišljanje nad njim spontano dovodi do ovog zaključka: u tim je djelima uočljiva etička crta, i to Camusova tipa. Meša ima svoj etički stav, njegova djela sadrže moralnu poruku, ona saopćavaju moralne ideje u obliku književnog sugeriranja. Njegova slika svijeta i ljudskog života u njemu

jest "slika moralnog profila epoha jednako vrijednih za sve epohe".¹ Meša je zaokupiran idejom utemeljenja jedne moguće etike života u stravičnim uvjetima življenja modernog čovjeka u kojima bi osjetljiva umjetnička svijest stvorila prostor za akciju, smatra Vučković komentirajući roman *Tvrđava*.² Vučkovićevo se misao može protegnuti i na ostala djela Meše Selimovića koja u biti nastoje osvijetliti problem ispravnog izbora i moralnog djelovanja u sudaru krute životne stvarnosti i različitih ideologija. U svom manje poznatom romanu *Ostrvo*, Selimović će suprotstaviti kršćanski moral F. M. Dostojevskog utilitarizmu natčovjeka F. Nietzschea: "Svojim romanom */Zločin i kazna/* Dostojevski odgovara na Ničeovu tvrdnju da čovjek izuzetno snažne volje, natčovjek, ima pravo da se služi drugim ljudima, bez obzira da li će se poslužiti i najgorim sredstvima. Pitanje morala je pitanje moći, kaže Niče. Tako misli i Raskoljnikov. Dostojevski kaže: Ne! Moć je nemoral, a moral je suština čovjekova: pravi ljudski moral ne dopušta da se nanese zlo drugom čovjeku ni iz kakvih razloga, ni zbog kojeg velikog cilja."³ Opravdava li cilj sredstvo? I kome dati prednost, Dostojevskom (kršćanskoj deontologiji) ili Nietzscheu (pragmatičnom utilitarizmu)? Ta će se pitanja, po mom mišljenju, u različitim varijacijama provlačiti u književnom opusu koji je pred nama. Napomenut ću odmah: prema Meši Selimoviću, koji je favorizirao razmišljanja F. M. Dostojevskog, rijetke su životne situacije u kojima je odmah uočljiva čistoća i ispravnost moralnog izbora kojeg treba načiniti. Ljudska egzistencija je kompleksna stvarnost i nije lako prosuditi jesu li motivi djelovanja kao i samo djelovanje u skladu s poznatim i priznatim (humanističkim) moralnim načelima. To su samo neke konstatacije do kojih sam došao čitajući njegova djela. Iz naravi tih konstatacija etičar će lako zaključiti da se Mešina djela kreću prvenstveno na terenu *temeljnih* a ne toliko *kategorijalnih* moralnih normi.

I. Paradoksalnost i ambivalentnost životne zbilje

Razmišljanje o kompleksnosti svijeta i života omiljena je Selimovićevo tema. Ona se provlači gotovo kroza sva njegova djela. Selimović je zainteresiran napose za granične situacije ljudske egzistencije. Svijet za

1 M. BEGIĆ, *Istraživanje ljudskih sudbina*, u R. LAGUMDŽIJA (prir.), *Kritičari o Meši Selimoviću*, Sarajevo 1973., str. 15.

2 R. VUČKOVIĆ, *Između Istoka i Zapada*, u R. LAGUMDŽIJA (prir.), *Kritičari o Meši Selimoviću*, str. 202.

3 M. SELIMOVIĆ, *Ostrvo*, Beograd 1983., str. 146.

njega nije nešto sporedno, on ga ne stavlja u zagrade. On pokušava naglasiti "dramatičnost susreta čovjeka i svijeta", što je ujedno i čvorište njegova romansijerskog djela. Svi njegovi glavni književni likovi nalaze se u procijepu između kontemplacije i akcije, između čina i bivstvovanja. Takav odnos prema životu omogućio je zasnivanje svijeta "ideja" o problematičnosti čovjekove egzistencije, antinomičnosti morala, i ambiguitetu svakog ljudskog čina".⁴

Problematičnost se i neizvjesnost a samim tim i pesimističnost ljudskog života nazire već u *Tišinama*, i to u meditacijama glavnog junaka, povratnika iz rata: "Jedan dio moga života se završio, a drugi još nije počeo, i nisam nigdje. (...) Sve poznato ostalo je na onoj obali: ovdje je granica između godina što su prošle i života što me čeka."⁵ I na drugom mjestu: "Boli me glava od pića i noga zbog gelera. Za glavobolju sam ja kriv, za geler u nozi nisam: dobio sam ga u borbi za promjenu svijeta. Glavobolju sam dobio želeći da sa svijetom uspostavim prisnost. Sad mislim kako je možda lakše mijenjati svijet nego s njim postati prisn. Ljudi nisu glupi da ne bi vidjeli kako je teško pomiriti svijet i sebe, ni dovoljno pametni da to ne pokušavaju, i stiču iskustva uviđajući da je svijet tajanstvo."⁶ I upravo zbog te tajanstvenosti svijeta, hod životnim putevima, smatra Selimović, nije lagan, za njega ne postoje unaprijed napisana pravila: "Ni za jednu životnu stazu ne postoji vodič, svaka je neispitana, neponovljiva, zato je u životu avantura pravilo, a ne izuzetak, jer je putovanje kroz neispitane predjele. (...) Zato moramo da budemo svoj vlastiti vodič, prvi i posljednji putnik na putu kojim samo ja mogu proći."⁷ Samostalni hod ovim svijetom ne znači i bijeg od njega. Što više, tom je svijetu potrebna naša pomoć kako bi mogao skladno funkcionirati: "Svijet ne može živjeti skladno bez naše pomoći, i ne treba odricati učešće, sebe radi. On živi bez nas, ali nama je neophodno da živi skladno, bićemo užasnuti ako nije tako."⁸

I u *Magli i mjesečini* očitovat će se Selimovićeva misao o kompleksnosti i težini ljudske egzistencije, jer "život nije svetkovina već trpljenje", "nije promjena već trajanje".⁹ U romanu *Derviš i smrt* on će, pak, posredstvom Hasana, sugerirati i ideju o antinomičnosti morala: "Život je širi od svakog propisa. Moral je zamisao, a život je ono što biva. Kako da ga uklopimo u zamisao a da ga ne oštetimo? Više je štete nane-

4 K. PROHIĆ, *Činiti i biti. Apokrifnost poetskog govora*, Sarajevo 1988., str. 20-21.

5 M. SELIMOVIĆ, *Tišine*, Beograd 1983., str. 7.

6 M. SELIMOVIĆ, *Tišine*, str. 69.

7 M. SELIMOVIĆ, *Tišine*, str. 81-82.

8 M. SELIMOVIĆ, *Tišine*, str. 112.

9 M. SELIMOVIĆ, *Magla i mjesečina*, Beograd 1983., str. 23, 92.

seno životu zbog sprečavanja grijeha, nego zbog grijeha.”¹⁰ U djelu *Tvrđava* Meša će se, u razmišljanjima Ahmeta Šabe, izgleda više založiti za prilagodavanje krutoj i nemilosrdnoj životnoj stvarnosti negoli za vlastitu žrtvu. Naime: “U današnjem svijetu ostaju nam samo dvije mogućnosti, prilagođavanje ili vlastita žrtva. Boriti se ne možeš, kad bi i htio, onemogućiće te na prvom koraku.”¹¹ U istom djelu čitamo i to da je život pun različitih iznenađenja te da se većina stvari u njemu događa mimo i bez naše odluke.¹² Selimović će naglasiti važnost još jedne činjenice, a to je neprocjenjivo bogatstvo slobode: život je “lijep kad je slobodan, čak i kad je težak”.¹³ Za takav se slobodan život treba boriti, ali poštenim sredstvima. U suprotnom bi sljedeća tvrdnja Mula Ibrahima imala i svoje teoretsko opravdanje: “Rat je surova ali poštena borba, kao među životinjama. Život u miru je surova borba, ali nepoštena, kao među ljudima.”¹⁴

Misao vodilja ovog podnaslova - Paradoksalnost i ambivalentnost životne zbilje - dovodi nas do još jedne teme prisutne u Selimovićevu opusu, a to je, kako ističe Kasim Prohić, prisutnost tzv. “praznog prostora”, odnosno “nulte točke smisla” u strukturalnoj organizaciji teksta. Prazan prostor je simbol koji se sadržajno može identificirati s pojmovima: usamljenost, tišina, tvrđava. Taj je prostor kod Meše isključivo psihološka kategorija koja omogućuje “da kompozicija onih književnih elemenata koji tvore liniju dramske napetosti dospije do čvorišta gdje se zbiva osnovni sukob: misli i čina, pojedinca i društva, vlastite samoinicijative i vlasti, istine i dogme, savjesti i zločina”. U tom je prostoru moguć i napredak i nazadak, (samo)potvrđivanje ali i moralni pad. Napose su

10 M. SELIMOVIĆ, *Derviš i smrt*, Beograd 1983., str. 130.

11 M. SELIMOVIĆ, *Tvrđava*, Beograd 1983., str. 91.

12 Vidi M. SELIMOVIĆ, *Tvrđava*, str. 135.

13 Vidi M. SELIMOVIĆ, *Tvrđava*, str. 152.

14 Vidi M. SELIMOVIĆ, *Tvrđava*, str. 156. To što je o životu rekao u svojim romanima, Selimović je na sličan način ponovio u intervjuima. Ovdje citiram dva njegova interventa: “Lično, sviđa mi se filozofija egzistencijalizma. Život je apsurdan, a ipak ću da živim, uprkos svemu. Tu ja nalazim onu jedru, energičnu odbranu od svake slabosti koju bi težina života mogla da nametne. Volim ono Kamijevo: imam pravo da se ubijem, ali neću. Živjeti mucu u inat, kako bi kazali moji bosanski seljaci” (*ISTI, Pisci, mišljenja i razgovori*, Beograd 1983., str. 271). “Složenost i slojevitost života, po mome mišljenju, zaista je njegova osnovna karakteristika. Površna i jednostrana može biti samo naša misao o njemu. Uproščavanje, kojemu ponekad pribjegavamo, u stvari je naša nemoć ili lukavstvo. Ne možemo ili nećemo da vidimo kako život nije jednostavan, ili se ignoriše ta notorna činjenica, i u mračnim časovima čovječanstva bezbrojni se životni tokovi sabijaju u jedan, i tako se svijet konačno dehumanizira. Sloboda mu daje dubinu, mnogostrukost i složenost” (*Isto*, str. 283).

Magla i mjesočina i *Tišine* djela praznog prostora jer se u njima glavni junak nalazi na nultoj točki smisla. Roman *Derviš i smrt* pretpostavlja taj prostor i on nije vidljiv u prvoj (mirnijoj) fazi života Ahmeda Nurudina. Tada derviš živi u sigurnosti vjere da se ljudski red bitno ne razlikuje od Božjeg reda: on je odraz i projekcija Božje volje. Nurudinov je život osmišljen i apriorno moralno pozitivno određen. Tek u kontaktu s krutim i nepoštenim ovozemaljskim životnim odnosima, koji dovode do uhićenja i smrti njegova brata Haruna, njegov se život počinje pokazivati kao prazan prostor, prepoznatljiv po novom načinu razmišljanja i novoj logici bivstvovanja. I u romanu *Tvrđava* Selimović dotiče problem praznog prostora. Glavni junak romana Ahmet Šabo doživljava ga (po prvi put) u ratnom metežu u kojem je negiran moralni red i pogaženo ljudsko dostojanstvo. Selimovića u ovom romanu ne interesira prazan prostor kao apstraktna kategorija, kao puka praznina smisla: on se javlja u životu Ahmeta Šabe tek onda kad se on susreće sa svijetom mira, tj. kad se oslobađa osjećaja osamljenosti i beživotnog trajanja. S praznim prostorom ovdje, međutim, nije sve stalo na nultoj točki smisla: za razliku od Ahmeda Nurudina koji je u tom prostoru doživio besmisao ljudske egzistencije i moralni pad, za Ahmeta Šabu on je značio početak procesa samoosvješćivanja i moralnog uzdizanja.¹⁵

Selimović je profinjeni lirski i ekspresionistički mislilac koji nastoji unijeti harmoniju u odnose različitih suprotnosti. Govori o dobru i zlu što su na mnogovrsne načine prisutni u životu ljudi. U osobi ima i dobrog i lošeg, smatra on. Nekad će na površinu izbiti čovjekova zloća, a nekada, možda u odlučnim trenucima, i dobrota. Takva je dijalektika ljudskog života.¹⁶ U romanu *Tišine* Selimović opisuje život partizanskog borca koji se nikako ne snalazi i miru. Rat je za njega zlo koje je rodilo dobro,¹⁷ a mir iako u sebi dobro, porađa zlo. U tom se smislu roman *Tišine* može usporediti s romanom *Derviš i smrt*, "zbog naglašeno pesimističkog ishoda ljudske drame u prolomu između moralne ali slabačke čistote i materijalne stvarnosne orijentacije, po sebi nečiste i nemoralne".¹⁸ U istom će romanu Meša ustvrditi i ovo: u životu su dobro i zlo izmiješani i teško ih je odvojiti jedno od drugoga; nije lako uspostaviti odnos među njima, nije

15 K. PROHIĆ, *Činiti i biti*, str. 29-38.

16 Vidi M. SELIMOVIĆ, *Veliko srce*, u ISTI, *Djevojka crvene kose*, Beograd 1983., str. 57-67. U pripovijesti *Tuda zemlja* Meša će reći da ljudi ne vole zlo ali ga ipak podnose i reaguju na njega tek kad ono prevrši svaku mjeru. ISTI, *Tuda zemlja*, u *Isto*, str. 165.

17 Prema Selimoviću rat je "najveća prljavština ljudska i najstrašniji zločin". M. SELIMOVIĆ, *Tvrđava*, str. 254.

18 M. BEGIĆ, *Istraživanje ljudskih sudbina*, str. 11.

lako biti pravedan.¹⁹ I roman će se *Tvrđava* pozabaviti tim (gotovo) nerješivim i svugdje prisutnim problemom zla: Zlo je stalni pratilac čovjekov pa i onda kada on čini dobro.²⁰ Ono je privlačno, ljudskoj je prirodi bliže od dobra. Džemal Zafranija će reći: "Za dobro i ljubav treba izrasti, treba se pomučiti. Zlo nosimo u sebi kao izvornu strast, a može postati pogubno ako se predstavi kao jedino dobro."²¹ A glavni lik tog romana Ahmet Šabo izreći će misao koju velikodušno potpisuje i kršćanska etika, naime: "I nijedno zlo ne može postati dobro, zato što ga prihvata većina."²² Kako riješiti vječni problem antinomije dobra i zla? Odgovor na to pitanje i pokušaj rješenja daje Selimović u svom intervjuu *Studentu* (1972.). On kaže: "Stari princip dobra i zla, svjetla i tmine, anđela i đavola osnova je svih religija i većine filozofskih sistema, zato što mu je osnova u životu. Samo, ja se priklanam onima koji smatraju da dobro i zlo nisu odvojeni i mehanički suprotstavljeni. One su neodvojive čovjekove osobine, i veoma su izmiješane, kao mirisi. (...) Na žalost, meni se čini da je zla u svijetu više nego dobra, ali to je vjerovatno pristrasno pamćenje koje dublje urezuje u svijest neprijatna sjećanja. (...) Ima li rješenja tom vječitom problemu? Mislim da nema. (...) Njihova suprotstavljenost, bez ikakva izgleda na rješenje (jer bi to bila smrt), održava aktivnom ljudsku borbu sa samim sobom i sa drugima. Neizvjesnost daje svu draž tom preteškom rvanju, u kojem makar i rijetke pobjede dobra opravdavaju njegove prečeste poraze. I ostavljaju nadu, koja je sigurno iluzija, da će dobro jednom konačno trijumfovati. Neće i ne treba! Jer, kad bi postojalo samo dobro ili samo zlo, ne bi bilo određenja, ne bi bilo relacije, i ljudski postupci bi bili ili beznadno razorni, ili beznadno dosadni."²³

Govoreći o životu i prisutnosti dobra i zla u svijetu, Selimović se ne zadržava na samom opisu tih fenomena, ne zadovoljava se konvencionalnim odgovorima na pitanja koja se njih tiču. On teži za nečim višim, za nečim što se nalazi izvan uobičajenih životnih klišeja. I to ga dovodi do krajnjih granica vidljivoga i opipljivoga. Ali tu granicu, međutim, ne prelazi, ne dolazi do Transcendentnoga. U jednom intervjuu (1970.) Meša je rekao: "Smatram da je veliki nedostatak današnjeg svijeta strahoviti

19 Usp. M. SELIMOVIĆ, *Tišine*, str. 80.

20 "Kakav je ovo život, kakav svijet, u kojem činim zlo, i kad mislim najbolje! A činim zlo i kad ništa ne činim, ostavljajući i zlo i dobro na miru. Činim zlo i kad govorim, jer ne kažem ono što bi trebalo. Činim zlo i kad šutim, jer živim kao da me i nema. Činim zlo zato što živim, jer ne znam kako da živim." M. SELIMOVIĆ, *Tvrđava*, str. 328.

21 M. SELIMOVIĆ, *Tvrđava*, str. 239.

22 M. SELIMOVIĆ, *Tvrđava*, str. 73.

23 M. SELIMOVIĆ, *Pisci, mišljenja i razgovori*, str. 360-361.

deficit spiritualnosti. Zbog toga se novi ljudi danas, na žalost, okreću ponovo religiji, a to je tragično obraćenje. Treba pronaći ljudski put, humanizovati naše odnose, zalagati se za više duhovne vrijednosti.²⁴ Je li zalaganje za više duhovni vrijednosti i humane odnose među ljudima moguće bez religijskog posredovanja? I jest (svakako ne u ideologijama koje su vladale na ovim područjima!) ali je mnogo bolji i sigurniji put kad čovjek nalazi motivaciju za svoje (moralno) djelovanje u Transcendentnome (Bogu). U drugom intervjuu (1972.) Meša će reći i ovo: "Lično ne osjećam nikakvu potrebu za religijom kao ličnim uvjerenjem ili oblikom komuniciranja, jer sam odavno ateist. Ali nisam protiv religioznog osjećanja ako nije isključivo, ako ne odvaja ljude, ako ih ne navodi na nasilje makar i u mislima."²⁵ Ovdje bih napomenuo i to da je Meša Selimović, iako ateist, imao iznimno lijepu sliku o Isusu Kristu, premda je ona sa stanovišta Katoličke Crkve vrlo redukcioniistička: "Poslanstvo Isusa Hrista, svejedno da li se naziva Isus Hrist, Isus Krist ili Isapejagamber, to je najljepši i najplemenitiji simbol koji je čovječanstvo stvorilo. Otkako mi je dr Drago D/ujmušić/ ukazao na njegovu ljepotu, sve do danas - mada već odavno ateista - nisam otkrio ništa ljepše i sadržajnije: čovjek koji svojom patnjom iskupljuje grijeh drugih ljudi - to je grandiozna moralna i poetska slika najvećeg humaniteta, i ostala je neokrnjena bez obzira na sve devijacije hrišćanstva."²⁶ Tražeći inspiraciju za svoju kontemplaciju života samo u okvirima naravnog i humanog, Selimović ne uspijeva naći do kraja zadovoljavajući odgovor na neka, napose granična pitanja ljudske egzistencije. I to je ono što je, po mom mišljenju, specifikum njegove bogate filozofske misli. Naglašavajući premoć zla nad dobrom, on se svrstava u red onih mislilaca čija je vizija života pesimistična. Vjernici se neće složiti s njegovom konstatacijom da dobro na kraju neće trijumfirati. Zlo, ma kako god izgledalo jače od dobra, ne može, u konačnici, biti pobjednik.

Što se tiče egzistencijalističke filozofije Meše Selimovića, ona je nikla iz bosanskog muslimanskog korijena, tradicije i duha, na što je on bio ponosan. Ta je filozofija obilježena najvećim dijelom istočnjačkim načinom razmišljanja impregniranim slavenskom a donekle i zapadnjačkom komponentom.²⁷ Primjetan je i utjecaj Dostojevskog, kojim je Meša bio fasciniran.²⁸ To se osjeća napose u opisu likova: Selimović

24 M. SELIMOVIĆ, *Pisci, mišljenja i razgovori*, str. 354.

25 M. SELIMOVIĆ, *Pisci, mišljenja i razgovori*, str. 376.

26 M. SELIMOVIĆ, *Sjećanja*, Beograd 1983., str. 76.

27 Usp. M. SELIMOVIĆ, *Pisci, mišljenja i razgovori*, str. 375. Vidi R. VUČKOVIĆ, *Između Istoka i Zapada*, str. 199-200.

28 Vidi M. SELIMOVIĆ, *Sjećanja*, str. 153.

ponire u dubine njihove tajnovite psihe i tu pronalazi korijene njihovog emocionalnog i misaonog očitovanja. Praveći paralelu između Thomasa Woolfa i Meše Selimovića, Kasim Prohić će reći ovo: "Ono što je za Woolfa sukob američkog Sjevera i Juga, to je za Selimovića ukrštaj Istoka i Zapada u Bosni. Ti prepleti različitih kultura, mentaliteta, međusobne isključivosti, apriorne mržnje i slijepe strasti da se samo jedna strana proglasi jedinom, kulturno i civilizacijski dominantnom porodili su i kod jednog i kod drugog pisca naglašenost krajnjih ljudskih stanja i istovremeno potrebu da se jedan regionalni isječak misli kao univerzalna ljudska situacija. Tu se nalazi i tačka gdje se 'književni postupak' Woolfa i Selimovića približava postupku Dostojevskog: da se preko zaoštrene fabule, koja ima boju osobenog kulturnog i civilizacijskog kompleksa, literarno naglase najznačajnija antropološka pitanja današnjice."²⁹

Iako je dobar dio svog života proveo u Beogradu, Meša je Selimović poput Andrića volio Bosnu, zemlju svoga porijekla,³⁰ ali joj je iz ljubavi najviše i predbacivao.³¹ Bosna je bila Mešina velika književna inspiracija, možda zbog svoga neravnog hoda kroz povijest, zbog učestalih nesreća i povijesne kobi.³² On je zainteresiran za Bosnu, napose za muslimanski element u njoj. U intervjuu novosadskim *Poljima* (1970.) on će reći: "Turska okupacija je jednima oduzela vjeru, a svima slobodu. Ali i oni koji su prešli u tuđu vjeru, ostali su samo Bosanci, čudan soj ljudi koji se nije miješao s okupatorom, ali nije više bio što su njegova druga braća, mada su im isti običaji, način života, jezik, ljubav prema zavičaju. Tako ostaju sami. Mislim da nikad nijedna grupa ljudi u istoriji nije ostala usamljenija nego što su bosanski Muslimani. (...) Nisu prišli tuđinu, a

29 K. PROHIĆ, *Činiti i biti*, str. 141-142. Saša Vereš kaže ovo: "Može se slobodno reći: Selimović je po osjećanju pravde bliži Dostojevskom nego Kur'anu, bliži Kafki i njegovu svijetu u kome svaki može biti i pravедnik i krivac nego Hegelovu gledanju na prestup, a samim tim i na kaznu na koju ima svoje pravo prestupnik. Za Selimovića je pravda relativna kao što je relativna i krivica, može se pripisati svakom i naći, otkriti svuda." S. VEREŠ, *Zatvoreni krug*, u R. LAGUMDŽIJA (prir.), *Kritičari o Meši Selimoviću*, str. 123.

30 L. Anninskij tvrdi: "Meša Selimović se pokazao kao poznavalac Bosne i njenih ljudi postavši u tom pogledu direktni nasljednik Ive Andrića. (...) Obojica su tragični ljepotisci, ali ono što je kod Andrića bilo razvijeno snažno rasprostranjenim eposom malenog svemira, to se kod Selimovića istaklo u napregnutoj unutrašnjoj boli duha, u filozofskom traženju smisla, u intenzivnoj samospoznaji ličnosti." A. ANNINSKIJ, *Meša Selimović i njegova knjiga o čovjeku*, u R. LAGUMDŽIJA (prir.), *Kritičari o Meši Selimoviću*, str. 151.

31 Usp. M. SELIMOVIĆ, *Pisci, mišljenja i razgovori*, str. 377.

32 "Selimovićeve 'Tvrđava' je roman o Bosni. Istina, ne o Bosni prošloj, bez obzira što je radnja situirana u jedno 'davno vrijeme', niti o sadašnjoj već o zemlji-Bosni koju bi, da je nema, trebalo izmisliti: toliko je za Selimovića potencijalna snaga Bosne kao metafore i simbola." K. PROHIĆ, *Činiti i biti*, str. 147.

odvojili su se od svojih. Kuda je mogao da vodi njihov istorijski put? Nikuda. To je tragičan bezizlaz. U zatvorenim zajednicama koje su se stvarale u Bosni, najzatvorenija je bila muslimanska. (...) Ako se tome dodaju mržnja, osjećanje nesigurnosti, strah, bijes, ispadi Muslimana kao neimanje pravca, i ispadi drugih prema njima zbog mržnje prema Turcima, eto vam, ukratko, skice jednog pandemonijuma koji se zove Bosna i njeni ljudi..."³³

Zainteresiranost za muslimanski element u Bosni potakla je Selimovića da se u svojim djelima pozabavi i pitanjem svoga nacionalnog identiteta. To će se očitovati napose u *Sjećanjima*. U toj svojoj memorarskoj prozi on tvrdi da njegovo obiteljsko stablo ima korijen u kršćanstvu, u krvnom je srodstvu s lozom Vujovića iz Vranjske. Kao svjesni i ponosni Musliman on se kršćanskog podrijetla ne stidi niti ga prikriva. "U ime čega zatvarati oči pred istinom?", reći će i precizirat će zašto upotrebljava riječ otpadništvo da opiše prijelaz s kršćanstva na islam: "Mislim da je riječ tačna: otpadnik, konvertit, čovjek koji je promijenio vjeru. Bili smo hrišćani, pa smo ostavili staru vjeru i uzeli novu, okupatorsku. Zar to nije otpadništvo?"³⁴ Tim priznanjem, međutim, Selimović ništa ne oduzima svom muslimanstvu, niti ga krnji. Istina, i on će se poput svoga oca osjećati Srbinom,³⁵ ali time ništa manje neće biti musliman. Poznavatelji Selimovićeve misli prave također paralelu između njega i Kafke: Bosna i islam su za Mešu ono što je domovina i judaizam za Kafku.³⁶ Meša je zainteresiran za zajednicu bosanskih muslimana. Karakterističan primjer njezine povijesne i domovinske "bolesti" on predočava najzornije u Hasanovim meditacijama iz *Derviša i smrt*. Ovdje ih donosim bez komentara, jer su sam svoj komentar, kao i bez ikakve nakane vrijeđanja nacionalne svijesti današnjih bosanskih Muslimana: "A mi nismo ničiji, uvijek smo na nekoj međi, uvijek nečiji miraz. Zar je onda čudo što smo siromašni? Stoljećima mi se tražimo i prepoznajemo, usko-

33 Cit. prema R. POPOVIĆ, *Životopis Meše Selimovića*, u M. SELIMOVIĆ, *Krug*, Beograd 1983., str. 328-329.

34 M. SELIMOVIĆ, *Sjećanja*, str. 20, 21.

35 Vidi M. SELIMOVIĆ, *Sjećanja*, str. 34-35. U neobjavljenom pismu *Politici* Selimović je 12. lipnja 1973. napisao i ovo: "Ja sam iz muslimanske porodice, iz Bosne, ili po nacionalnoj pripadnosti sam Srbin. Pripadam srpskoj literaturi koliko i bosanskoj, jer jednako poštujem i svoje porijeklo i svoje opredjeljenje, i jednako sam emotivno i duhovno vezan i za jedno i za drugo" (cit. prema R. POPOVIĆ, *Životopis Meše Selimovića*, str. 343). Istu će misao ponoviti Meša i u svome pismu *Odjeljenju jezika i književnosti Srpske akademije nauka i umjetnosti* 3. studenog 1976. Vidi *Isto*, str. 353.

36 Usp. M. PERVIĆ, *Derviš i pesnik*, u R. LAGUMDŽIJA (prij.), *Kritičari o Meši Selimoviću*, str. 40.

ro nećemo znati ni ko smo, zaboravljamo već da nešto i hoćemo, drugi nam čine čast da idemo pod njihovom zastavom jer svoje nemamo, mame nas kad smo potrebni a odbacuju kad odslužimo, najtužniji vilajet na svijetu, najnesrećniji ljudi na svijetu, gubimo svoje lice a tuđe ne možemo da primimo, otkinuti a neprihvaćeni, strani svakome, i onima čiji smo rod, i onima koji nas u rod ne primaju. Živimo na razmeđu svjetova, na granici naroda, svakome na udaru, uvijek krivi nekome. Na nama se lome talasi istorije, kao na grebenu. Sila nam je dosadila, i od nevolje smo stvorili vrlinu: postali smo plemeniti iz prkosa.”³⁷ I malo dalje: “Pametni su ovo ljudi (...) Primaju nerad od Istoka, ugodan život od Zapada; nikud ne žure, jer sam život žuri; ne zanima ih da vide šta je iza sutrašnjeg dana, doći će što je određeno, a od njih malo šta zavisi; zajedno su samo u nevoljama, zato i ne vole da često budu zajedno; malo kome vjeruju, a najlakše ih je prevariti lijepim riječima; ne liče na junake, a najteže ih je uplašiti prijetnjom; dugo se osvrću ninašto, svejedno im je šta se oko njih dešava, a onda, odjednom, sve počne da ih se tiče, sve isprevrću i okrenu na glavu, pa opet postanu spavači, i ne vole da se sjećaju ničeg što se desilo; boje se promjena jer su im često donosile zlo, a lako im dosadi jedan čovjek, makar im činio i dobro. Čudan svijet, ogovara te a voli, ljubi te u obraz a mrzi te, ismijava plemenita djela a pamti ih kroz mnoge pasove, živi inatom i sevapom i ne znaš šta nadjača i kada. Zli, dobri, blagi, surovi, nepokretni, olujni, otvoreni, skriveni, sve su to oni, i sve između toga. A povrh svega, moji su i ja sam njihov, kao rijeka i kaplja, i sve ovo što govorim, kao da o sebi govorim.”³⁸ Na koncu: “Najzamršeniji ljudi na svijetu. Ni s kim istorija nije napravila takvu šalu kao s nama. Do juče smo bili ono što danas želimo da zaboravimo. Ali nismo postali ni nešto drugo. Stali smo na pola puta, zabezeknuti. Ne možemo više nikud. Otrgnuti smo, a nismo prihvaćeni. Kao rukavac što ga je bujica odvojila od majke rijeke, i nema više toka ni ušća, suviše malen da bude jezero, suviše velik da ga zemlja upije. S nejasnim osjećanjem stida zbog porijekla, i krivice zbog otpadništva, nećemo da gledamo unazad, a nemamo kud da gledamo unaprijed, zato zadržavamo vrijeme, u strahu od ma kakvog rješenja. Preziru nas i braća i došljaci, a mi se branimo ponosom i mržnjom. Htjeli smo da se sačuvamo, a tako smo se izgubili, da više ne znamo ni šta smo. Nesreća je što smo zavoljeli ovu svoju mrtvaju i nećemo iz nje. A sve se plaća, pa i ova ljubav.”³⁹

37 M. SELIMOVIĆ, *Derviš i smrt*, str. 363.

38 M. SELIMOVIĆ, *Derviš i smrt*, str. 370.

39 M. SELIMOVIĆ, *Derviš i smrt*, str. 445-446. O protivrječnosti bosanskog čovjeka te o kompliciranosti i kompleksnosti bosanske psihologije vidi u ISTI, *Pisci, mišljenja i razgovori*, str. 301-302.

2. Tvrđava beskompromisnog dogmatizma

Jedna od životnih stvarnosti koju je u svojim djelima kritizirao Meša Selimović jest zatvaranje u tvrđavu beskompromisnog dogmatizma. Navedena je tema obrađena napose u romanu *Derviš i smrt*. Taj je roman filozofsko i psihološko djelo, meditativnog je karaktera i nije lagano za čitanje. To je "djelo moralnih dilema bez moralizatorskih zaključaka, djelo duboke analize žrvnja vlasti i sile u šrafovima administracije, gdje je čovjek čas njena žrtva, čas njen saučesnik".⁴⁰ Glavna ličnost romana Ahmed Nurudin je patetični vapaj za obranom osobnosti. Afirmirajući sebe Nurudin afirmira vrijednost osobne savjesti i moralne odgovornosti. To nastojanje jednoga ja, koje je doduše završeno osobnim neuspjehom, praćeno je metafizičkom i etičkom refleksijom koja navedeni neuspjeh iskupljuje. Ispitujući svoju moralnu svijest i savjest, Nurudin dovodi u pitanje svijest i savjest epohe.⁴¹ I to je ono što ovom djelu daje univerzalnu vrijednost.

Tekst je romana, kako ističe sam autor, odraz njegova trenutnog duhovnog stanja. Meša je u pisanju bio "iskren, spontan, uzbuđen, zbunjnjen, bogat iskustvom, rastrzan sumnjama, mučen suprotnim mislima" i to se očitovalo u romanu. Svakom zlu je tražio "početak i objašnjenje", a svakom dobru "sjenku i tamnu primisao".⁴² Lajtmotiv romana *Derviš i smrt* Selimović je opisao ovim riječima: "Čovjek se često utvrđuje u tuđoj opštoj misli i dogmi, a život ga prisiljava da ipak potraži sebe."⁴³ Prema njemu, "derviš je svaki čovjek koji vjeruje u određenu ideologiju, bez obzira koju i kakvu. To je i vjernik i komunist, svako ko se učvršćuje u opštoj dogmi."⁴⁴

Priča o dervišu Ahmetu Nurudinu nadilazi svoje okvire jer nas uvodi u bit stalne i sveopće ljudske tragedije. U potrazi za istinom, a naglo odvojen od dotadašnjeg spokojnog derviškog života, Nurudin se sukobljava s krutom realnošću u kojoj je teško razlučiti tko je kriv a tko prav. Duboka nutarnja promišljanja i proživljavanja derviša, neuspjeli pokušaj spasavanja brata iz zatvora i od nekakve imaginarne krivice, otvaraju pred njim neočekivane i neslućene vidike. Tamo gdje je očekivao povjerenje,

40 M. BEGIĆ, *Istraživanje ljudskih sudbina*, str. 13.

41 Usp. M. PERVIĆ, *Derviš i pesnik*, str. 37. Prema Zbignjevu Florčaku *Derviš i smrt* je suvremena knjiga o procesima svijesti i etike. Usp. Z. FLORČAK, *Veliki Selimovićev roman*, u R. LAGUMDŽIJA (prir.), *Kritičari o Meši Selimoviću*, str. 142.

42 M. SELIMOVIĆ, *Pisci, mišljenja i razgovori*, str. 328-329.

43 M. SELIMOVIĆ, *Pisci, mišljenja i razgovori*, str. 303.

44 M. SELIMOVIĆ, *Pisci, mišljenja i razgovori*, str. 269.

našao je na sumnju; tamo gdje se nadao poštovanju, dočeka ga je prezir i odbacivanje. Tamo gdje je mislio da će naići na ljude koji se boje Boga, našao je bogohulnike i licemjere. Tamo gdje je očekivao razumnost, dočekala ga je sila; tamo gdje je očekivao prijateljstvo i mir, našao je nemir i mržnju. Umjesto državnih institucija koje gone i kažnjavaju zločin, on otkriva ustanove koje ga same čine i potiču. Nurudin dolazi do gorkog ali istinitog saznanja: njegov brat nije bio žrtva zabune nego zakona sredine u kojoj nema zakona.⁴⁵ On sada životnu realnost vrednuje drugim očima. Više se ne zadovoljava obraćanjem Bogu, okreće se ljudima, približava se onima od kojih je čitavog svog života bio daleko. U bolnom obračunu sa samim sobom Nurudin se obračunava i s drugima, on je u sukobu s vladajućim javnim mnijenjem sredine u kojoj živi. Tu sredinu on uspijeva nadići, kao i sebe samoga, u trenutku kad se suprotstavlja vladajućem dogmatizmu čiji je poklonik i sam bio. Derviš malo pomalo otkriva pravu stranu svoga bića. Pokrenut osjećajem boli i nezadovoljstva zbog bratove smrti, on zaboravlja moralna načela kojih se donedavno vjerno pridržavao i odlučuje se za osvetu. Boreći se protiv vlasti on i sam, greškom, postaje vlast što će ga ubrzo koštati života. Tek pred smrt on uviđa da groznica vlasti nije ništa drugo doli groznica straha koja rađa samozaborav i okrutnost. Taj novoizabrani put vlasti, osvete i mržnje i njega moralno uništava. Nurudin gubi ljudska svojstva, postupno se raščovječuje. Osim toga dijalektika perfidne političke igre dovodi i njega kao vlastodržca na stranu zločina gdje kao smisao postoji samo ljudsko ništavilo i moralni nihilizam. Nurudin je zauvijek izgubljen jer se identificirao sa zlim.⁴⁶

Ahmed Nurudin je tipično utjelovljenje simbola tvrđave. Sazidana na temeljima vjerske dogme i čvrsto građena, ta tvrđava ostaje zatvorena i kada je prividno otvorena. Derviševa svijest je ideološka, dogmatska: zatvorene je strukture i duhovno isključiva. Pa i onda kad se Ahmed Nurudin mijenja i njegov se odnos prema ovozemaljskom životu preobražava, logika te promjene ne dovodi do novog modela metafizičkog mišljenja. I kao vjernik Božjeg smisla i kao patnik koji činjenicu bratovljevog umorstva mora razriješiti u sebi, on ostaje isto metafizičko biće. Godine provedene u derviškoj tvrđavi darivale su mu nutarnji mir, a vrijeme provedeno u službi pobune, lukavstva, mržnje, ideje vlasti i stvarnog posjedovanja vlasti, donijele su mu smrt.⁴⁷ Na toj Nurudinovoj životnoj

45 Usp. M. PERVIĆ, *Derviš i pesnik*, str. 21.

46 Usp. V. JEROTIĆ, *O nekim metamorfozama 'individuacionog procesa' u romanu 'Derviš i smrt' Meše Selimovića*, u R. LAGUMDŽIJA (prirednik), *Kritičari o Meši Selimoviću*, str. 73.

47 O Selimovićevoj viziji smrti kao tajni, užasu, besmisli ali i najvećoj sreći vidi: M. SELIMOVIĆ, *Ostrvo*, str. 157-158, 190; ISTI, *Derviš i smrt*, str. 496; ISTI, *Tvrđava*, str. 311-312; ISTI, *Pisci, mišljenja i razgovori*, str. 270.

putanji vidljive se dvije krajnje točke: spokojstvo i gorčina, smrt. One su prepoznatljive po različitom načinu razmišljanja, to su dva oprečna života, dvije različite paradigme ali u jednom te istom ljudskom vijeku. Ipak, bez obzira na to što je Nurudin najprije hodio sigurnom stazom molitve, a kasnije nesigurnim putem političke intrige i moralnog pada, "struktura njegovog mišljenja - tvrdi Kasim Prohić - kao da ostaje neizmijenjena". U tu se strukturu postupno uklapaju različiti sadržaji života, ali samo ustrojstvo njegove metafizičke svijesti ostaje nepromijenjeno. Nurudinov moralni i duhovni integritet ne dopušta polovičnost, on ne staje na pola puta, ide do kraja. Prije uvlačenja u svijest on je vođen logikom da se sve ljudsko i kozmičko događa po zakonima Transcendentalnog reda. Uvučen u svijet, on od osjećaja mržnje, koja se u njemu rodila, stvara životni princip. U Nurudinovoj transformaciji dogodila se preobrazba vrijednosnoga sustava: dobro i zlo su izgubili svoja (apriorna) uporišta. Dok je u razapinjanju između strogog vrijednosnog kodeksa derviškog reda i "praznog prostora" u koji jednostavno mora ući po opsesivnom nagovoru bratskog osjećanja i vlastite savjesti, Ahmed je Nurudin etičko biće. On se i tada pridržava vjerske moralne paradigme. Onog trenutka kada se više ne nalazi "između", kad se opredjeljuje za novi životni princip i svoj oslonac nalazi u osjećaju mržnje, Nurudin prestaje biti moralno čist. Nakon mržnje slijedi vlast kao kompenzacija životnog smisla. U vrtlogu političkih intriga, ona čak postaje bitna "pretpostavka moralnog nihilizma, princip izdaje elementarnih etičkih pravila i normi".⁴⁸

Za razliku od Ahmeda Nurudina iz romana *Derviš i smrt* koji se opredijelio za mržnju, Ahmet se Šabo u *Tvrđavi* opredjeljuje za ljubav. On se, zajedno sa svojom ženom Tijanom, koja etički obogaćuje njegovu (relativnu) autonomiju,⁴⁹ sklonio u "tvrđavu ljubavi". Ta je tvrđava u Selimovićevim djelima jedina utvrda koja je pozitivno vrijednosno određena.⁵⁰ Istina, u prakticiranju društvene ljubavi Šabo nije naročito aktivan: više se trudi da ne učini zlo nego što se trudi da učini dobro. Ali u osobnom životu on je potpuno vođen ljubavlju koja mu postaje simbol smisla

48 K. PROHIĆ, *Činiti i biti*, str. 92-95.

49 Usp. J. ROTAR, *Misaoni i narativni slojevi u strukturi Selimovićeve 'Tvrđave'*, u R. LAGUMDŽIJA (prir.), *Kritičari o Meši Selimoviću*, str. 212.

50 U jednom Selimovićevu intervjuu (1969.) čitamo ovo: "Čovječanstvo će živjeti u praistoriji, sve dotle dok njime vladaju mržnja i strah. Živimo u tvrđavama, ličnim, grupnim, nacionalnim, državnim i mrzimo se, prijetimo jedni drugima i ubijamo se s vremena na vrijeme, prenoseći mržnju potomcima. Šta može da učini pisac, sve nemoćniji u ovoj histeriji? Može samo da ukaže na tu kob ljudsku, može da obnovi prastaru nadu u neko drukčije vrijeme, vrijeme ljubavi. To su pisci činili juče, to čine danas, činiće na žalost i sutra. I s tom nadom, koja je sve življa, uvijek su aktuelni." M. SELIMOVIĆ, *Pisci, mišljenja i razgovori*, str. 326.

i životne punine. Njegova opredijeljenost za ljubav dobiva više na vrijednosti jer je ostvaruje u sredini u kojoj je zlo česta pojava.⁵¹

Tema ljubavi zauzima važno mjesto u opusu Meše Selimovića. Naime, ljubav i njezina iskonska izvjesnost jesu motiv koji je kod Meše apriorno pozitivno određen. Ljubav je osmišljena zbilja, smislom prožeti temeljni životni odnos, uporišna točka na kojoj je moguće utemeljiti smisao trajanja. "Čovjek je uvijek na gubitku, ako ne nađe smisao u ljubavi," reći će Meša komentirajući svoga *Derviša* u razgovoru sa zadarskim profesorom Milovićem.⁵² Ljubav je istovremeno integrirajuća i isključujuća: integrirajuća jer se manifestira kao puno čovjekovo određenje, isključujuća jer se u svijetu punom zla pretvara u utvrdu spokojstva i nutarnjeg mira. Činjenicu da je motiv ljubavi naglašen u Selimovićevim djelima ne treba objašnjavati samo utjecajem istočnjačkog shvaćanja svijeta prema kojemu je ljubav važan kozmički princip.⁵³ Selimović je, naime, stavio ljubav (prijateljska, bratska, roditeljska i ljubavna povezanost) u sam vrh najviših čovjekovih vrijednosti zahvaljujući i svojoj racionalnoj i iskustvenoj spoznaji. Kad je riječ o ljubavi između muškarca i žene, potrebno je reći i to da kod Selimovića postoji "kult ženskog bića". On je prisutan na različite načine u *Magli i mjesečini*, *Tišinama*, *Dervišu i smrti* i u *Tvrđavi*.⁵⁴ U *Tišinama* će Meša ustvrditi da su žene "najbolji barometar svih promjena, sigurniji od svih obavještajnih službi u ocjeni stabilnosti jedne vlasti".⁵⁵ One su, smatra Mahmutava žena iz *Tvrđave*, razboritije i promičudnije od muškaraca: "Iako od muža mnogo ovisi, muž je sud, žena voda. A opet, muž koji želi sebi dobro, poslušaće ono što mu žena kaže. Muškarci su djeca, čak i kad ostare. Žene su razboritije, znaju tačno šta je dobro za porodicu, nikad ne prengle, triput razmisle, naročito ako imaju djecu."⁵⁶ Pa ako postoji ijedno ljudsko

51 Poruku je romana *Tvrđava* opisao Selimović ovim riječima: "Tvrđava je prije svega simbol ljudske zatvorenosti. Inače, sve je tvrđava: religija, nasilje, nepovjerenje, porodica, vlast nad ljudima i stvarima, kob ljudska i sudbine ljudske. (...) Ahmet Šabo, povratnik iz jednog besmislenog rata, ne trpi izolaciju, zatvorenost, on je protiv svih ograda među ljudima, on je protiv tvrđave i tvrđava, on ih želi prevladati i razrušiti, želi povjerenje među ljudima, a u svemu ipak nalazi ograde, utvrđenja... Što više mostova, što manje ograda, što više kontakata, što manje tvrđava, eto to je ono na čemu Ahmet Šabo radi. U tome je smisao, sadržaj i poruka *Tvrđave*". M. SELIMOVIĆ, *Pisci, mišljenja i razgovori*, str. 346-347.

52 R. LAGUMDŽIJA (prir.), *Kritičari o Meši Selimoviću*, str. 350.

53 Radovan Vučković smatra da Selimović shvaća ljubav "na istočnjački način": ljubav je veza s univerzalnom cjelinom, ona je na neki način "božanski smisao". R. VUČKOVIĆ, *Između Istoka i Zapada*, str. 203.

54 Usp. K. PROHIĆ, *Činiti i biti*, str. 101-109.

55 M. SELIMOVIĆ, *Tišine*, str. 71.

56 M. SELIMOVIĆ, *Tvrđava*, str. 304-305.

biće koje je izvan svakoga zla, to je, prema Meši Selimoviću, žena. U intervjuu *Ninu* (1970.) on je rekao: "Žene su, čini mi se, van svakog zla. To je moje uvjerenje, plod mog ličnog iskustva. Ja vjerujem da su one mnogo plemenitije od muškaraca, možda zato što su onemogućene da vladaju kroz istoriju."⁵⁷

Može li se ustvrditi da je u humanističkoj etici Meše Selimovića ljubav vrhovni princip moralnog djelovanja? Mislím da može. Tim više jer je ona univerzalna kategorija, svakom razumljiva, dohvatljiva i prihvatljiva: "Ljubav je valjda jedina stvar na svijet koju ne treba objašnjavati ni tražiti joj razlog."⁵⁸ Ona je toliko moćna da čak i smrti može mirno gledati u oči.⁵⁹

3. Vlast kao nezasićna strast

Za razliku od Ive Andrića koji je posvetio prilično prostora opisu ljudskih mana i poroka,⁶⁰ Selimović ne govori mnogo o njima. Ne zato što ga ta problematika nije interesirala, već zato što su Mešu zanimala prvenstveno temeljne moralne impostacije a ne toliko ljudske devijacije. Jedini poroci koje on spominje i donekle opisuje jesu tri velike strasti: kocka, alkohol i vlast.

Problem kocke Selimović je dotaknuo jedino u svom djelu *Tvrđava*. Naziva je "đavoljim poslom".⁶¹ O njoj nije mnogo govorio niti je ulazio u psihologiju kockara. Ako je "đavolji posao", onda je svima jasno o kakvom je poroku riječ. Što se tiče alkoholizma, prema Selimoviću piće je (samo) slabost raspršenog duha i malaksale duše: čovjek ne pije iz zadovoljstva i radi zadovoljstva, nego iz muke da zaboravi svakodnevne probleme, da povрати narušeni duševni integritet. Tako pije i Mahmut Neretljak i Šehaga (on se opija triput godišnje, zbog poginulog sina).⁶²

Porok vlasti je, prema Selimoviću, čini se, najteži porok. O njemu je on izričito progovorio u dva svoja romana, i to u *Tvrđavi* i *Krugu*. U *Tvrđavi* Ahmet Šabo prepričava (i odobrava) ono što je u džamiji govorio

57 M. SELIMOVIĆ, *Pisci, mišljenja i razgovori*, str. 356.

58 M. SELIMOVIĆ, *Derviš i smrt*, str. 341.

59 Usp. M. SELIMOVIĆ, *Krug*, str. 62-63.

60 Vidi M. PERKOVIĆ, *Moralna misao u djelima Ive Andrića*, u *Vrhbosnensia* 5 (1/2001) 149-153.

61 Vidi M. SELIMOVIĆ, *Tvrđava*, str. 250-251, 421.

62 Vidi M. SELIMOVIĆ, *Tvrđava*, str. 252-253. U svojim *Sjećanjima* Selimović govori i o tušanjским rudarima koji su se obično petkom navečer, subotom i nedjeljom opijali. Vidi ISTI, *Sjećanja*, str. 46-47.

al-azharski student Ramiz koga su kasnije vlasti zatvorile, ali su ga, na inicijativu Ahmeta Šabe, "nepoznati" iz tamnice oslobodili. Tri su velike strasti: kocka, alkohol i vlast. Od kocke i alkohola ljudi se nekako mogu izliječiti, od vlasti nikako, ona je najteži porok. Zbog vlasti se ubija i gine, "zbog nje se gubi ljudski lik". Neodoljiva je jer pribavlja moć. Naliči duhu iz Aladinove lampe koji služi svakome, pa i budali koji je drži. Vlast nije ni poštena ni mudra jer je čovjeku na vlasti želja za moći bezgranična. Onaj koji ima vlast naći će "prijatelje" u kukavicama, laskavcima i lupežima, jer kukavice ga na vlast potiču, laskavci bodre, lupeži podržavaju. Čovjek na vlasti sve ljude smatra glupima jer ovi pred njim ne govore ono što misle. Nitko tko se nalazi na vlasti ne ostaje pametan i trpeljiv, jer pametni ubrzo postaju nerazboriti a trpeljivi ne podnose promjene. Vlastodršci stvaraju nova, prema njihovim mišljenjima, vječna načela, svoju vlast veću uz Boga te tako učvršćuju svoju moć. I oni bi dugo vladali da nisu smetnja i prijetnja drugim vlastohlepcima.⁶³ Što se pak tiče onih koji povlađuju vlastima, i za njih se, kod Selimovića, ne nalazi lijepa riječ: Oni su (kao npr. Džemal-efendija) slični vodi, nemaju svoga oblika, prilagođavaju se posudi u koju ih naspju. Ništa im nije gorko i gadno ako im je korisno, jer imaju jedini cilj u životu, a to je da uspiju.⁶⁴ Međutim, svaka želja za moću (vlašću), prema Selimoviću, ne mora nužno biti i nemoralna: Jedno je, naime, nemoralna želja da se vlada nad drugima kako bi ovi bili pokorni i poslušni bez otpora, a drugo je želja za moći koja se sastoji u pomaganju drugima, koja pobjeđuje ljubavlju i potiče na sporazumijevanje. Takvu bi želju za moći trebali imati svi ljudi, što bi doprinijelo smanjenju i nadvladavanju zla u svijetu.⁶⁵ Problem ideologizirane (i apoteizirane) vlasti Meša je Selimović dotaknuo i u svom nedovršenom romanu *Krug*. U razgovoru s glavnim junakom romana Vladimirom, profesor će filozofije Čizmić kritizirati (komunističku) vlast ovim riječima: Ona je antirazumna i antifilozofska, jer je dogmatska, aprioristička i isključiva. Ona nikad ne sumnja u sebe, misli da nikad ne griješi i ne smije pogriješiti. Ako pak griješi, to za nju nisu greške nego sitni nedostaci. Vlast funkcionira po načelu da nikad sebe ne dovodi u pitanje. Ona apsolutizira svoje mišljenje, temelji se na moći i pripada samo izabranim ljudima. Svaki onaj tko pristane uz nju, ne može biti ni pošten ni pametan, jer unaprijed prihvaća zacrtana pravila igre. Tko ne prihvati ta pravila, obvezno će biti udaljen.⁶⁶

63 Usp. M. SELIMOVIĆ, *Tvrđava*, str. 168-170. Vidi također *Isto*, str. 85-87, gdje se govorio o Ahmetu Šabi koga su vlasti pretukle jer je govorio istinu.

64 Usp. M. SELIMOVIĆ, *Tvrđava*, str. 71-72.

65 Usp. M. SELIMOVIĆ, *Tvrđava*, str. 314.

66 Usp. M. SELIMOVIĆ, *Krug*, str. 68-69, 111. U *Dervišu i smrt* Nurudin je predosjetio što je vlast, ali se toga nije pridržavao: "Ovo mjesto /kadije/ mi daje sigurnost, ali će mi darovati i samoću. Što je veća visina, veća je pustoš. Zato ću čuvati prijatelja, biće mi vojska i topli zaklon". *ISTI, Derviš i smrt*, str. 440.

Govoreći o poroku vlasti Meša se Selimović ustvari zalaže za slobodu i autonomiju osobne savjesti. Vlast, ma kakva god bila, nema monopol nad ljudskom savješću. U suprotnom bi vladajuća državna ideologija diktirala ne samo ono što ljudi trebaju činiti nego i ono što bi morali misliti (što se nažalost događalo na ovim prostorima u nedavnoj prošlosti). Tada bi ljudi imali ne svoju nego "državnu" savjest, kao što ju je npr. imao Avdaga,⁶⁷ a to bi prije ili kasnije dovelo do osobne i društvene propasti.

Umjesto zaključka

Djela Meše Selimovića, napose romani *Derviš i smrt* i *Tvrđava*, ne ostavljaju čitatelja ravnodušnim. Ona navode na razmišljanje, na pročišćavanje svijesti i preispitivanje savjesti. Razlog tome leži u činjenici što se u tim djelima očitovao, kako kaže sam Selimović, njegov naglašeni

67 Usp. M. SELIMOVIĆ, *Tvrđava*, str. 215. U svom se životu Selimović zalagao za slobodu književnog (umjetničkog) izražavanja. Evo kako on vidi odnos književnosti i politike: "Politika razmatra i organizuje konkretnu i strogo cjelishodnu stvarnost; za književnost, i umjetnost, ona je teško opterećenje. Politika teži da izmijeni čovjeka i svijet posredstvom čovjeka; književnost želi da proдре u tamni svijet u čovjeku. Politiku interesuje ekonomika, društveni odnosi, standard i društvena svijest ljudi; književnost se interesuje za psihološki i emotivni život. Politika je opčinjena zakonitošću razvitka društva, književnost je opčinjena sudbinom. Politika počiva na čvrstom uvjerenju i optimizmu; književnost na skepsi i strepnji. Političar postupa racionalno i po diktatu usmjerene svijesti; književnik stvara spontano, angažujući najviše podsvijest. Politika djeluje prema programu; u umjetnosti program je pogibeljan. Za političara stvarnost je jedini realitet s kojim on računa; za književnika je možda najvažnija 'metafizička jeza' - kako kaže Paskal - kojom je okružen u životu. Politika je organizovana nada; književnost je 'natpevano beznade' (B. Miljković). Politika se bavi pojavnim svijetom; književnost traži 'egzistencijalno jezgro'. Politika zna samo za život; književnost često misli o smrti. Političar razmišlja; književnik zamišlja i mašta. Za političara je važno ono što hoće; za književnika samo ono što može. Političar upoznaje svijet u njemu samom; književnik jedino u sebi. Sve je sadržano u njemu, i nije važno kako je u životu već kako je u piscu, kako je životna činjenica transponovana u umjetničku. Pisac je najviše izraz sebe samog, i djelo mu je vrednije ukoliko je izrazitije individualan, koliko više kopa po sebi, ukoliko se više grči oko svojih vlastitih muka, koje u djelu postaju i opšte. Političar, međutim, misli drukčije: 'Ukoliko je umjetnik veći, utoliko je manje izraz sebe samog' (B. Ziher). Političar vidi društveni cilj i želi da mu podredi svu ljudsku djelatnost, književnost želi da sagleda čovjekovu sudbinu, na žalost tragičnu, i najviše ga žali. Zato su političari uvijek nezadovoljni umjetnikom (Gramši) i uvijek će smatrati da zaostaje, 'da je anahroničan, da uvijek prevazilazi stalno kretanje'. Po Gramšiju - umjetničko djelo nije lijepo zbog svoje moralne i političke sadržine, 'već zbog svoje forme u koju se apstraktna sadržina svila i s kojom se poistovjetila.' ISTI, *Pisci, mišljenja i razgovori*, str. 250-252; vidi također str. 315-316.

afinitet "prema moralnoj sferi ljudskog života". Ta je sfera neprocjenjivo blago ljudskih težnji i istraživanja. To opaža svatko kome je stalo do ispravnosti i čistoće vlastite savjesti. Na istom će mjestu Meša reći: "Pokrenuti savjest današnjeg čovjeka izuzetno je značajno i izuzetno teško."⁶⁸ Značajno je, jer samo pokrenuta savjest može iznaći bolje i ispravnije načine osobnog i društvenog djelovanja. Teško je, jer je lakše živjeti s uspavanom i zamrlom negoli s budnom savješću.

Ljudski je život prema Meši velika tajna, on je veći od naše afektivne i racionalne spoznaje. Životom nije lagano upravljati a da bi se izbjegla tragičnost ljudske egzistencije, potrebno ga je stalno osmišljavati. I Mešina nam djela poručuju da se to osmišljavanje čini odgojem za više, moralne i duhovne vrednote. Oko tog odgoja trebali bi se angažirati svi, i vjernici i nevjernici, i državne institucije i sve vjerske zajednice. Jedino se tako mogu uspostaviti pravedni i tolerantni međuljudski odnosi.

Svi značajniji bosansko-hercegovački mislioci ukazuju na paradoks bosansko-hercegovačke stvarnosti. To je zemlja u kojoj mogu koegzistirati različite suprotnosti. O tome govori i Meša, napose na onim mjestima na kojima raspravlja o identitetu zajednice kojoj po rođenju pripada. Raznolikost ideja, nacionalnih uvjerenja i ideoloških opredjeljenja, koje su se formirale i iskristalizirale tijekom bosansko-hercegovačke povijesti, ne moraju nužno značiti hendikep i osiromašenje zemlje našeg podrijetla. Jasno, ako se te različitosti ne apsolutiziraju, ako se dakle ispravno shvate i žive. Meša Selimović poručuje da je takav način življenja moguć. Istina, bosansko-hercegovačka prošlost bilježi, i pamti, i ono što je odudaralo od logike mirnog i tolerantnog (su)života. Meša i za to ima rješenje: "Trebalo bi ubijati prošlost sa svakim danom što se ugasi. Izbrisati je, da ne boli. Lakše bi se podnosio dan što traje, ne bi se mjerio onim što više ne postoji. Ovako se miješaju utvare i život, pa nema ni čistog sjećanja ni čistog života. Dave se i osporavaju, neprestano."⁶⁹

Koliko će ljudi na ovim područjima imati snage ustrajati u stvaranju pozitivne atmosfere mirnog (su)života, bez obzira da li ih na to poticali vjerski ili čisto humanistički motivi, pokazat će budućnost koja je pred nama. U jedno sam siguran: ispravnih kategorijalnih (praktičnih) izbora neće biti ako se ozbiljno ne poradi na pročišćavanju i formiranju pozitivne temeljne nakane. Na tome inzistiraju i djela Meša Selimovića koja su me navela na ovo i ovakvo razmišljanje i pisanje.

68 M. SELIMOVIĆ, *Pisci, mišljenja i razgovori*, str. 364.

69 M. SELIMOVIĆ, *Derviš i smrt*, str. 203.

ELEMENTS OF HUMANISTIC ETHICS IN THE WORKS OF MEŠA SELIMOVIĆ

Summary

Meša Selimović (1910-1982) was a Bosnian novelist and in this article the author studies his works from standpoint of ethical statements of Selimović and moral attitudes of his heroes. Inspired by Oriental philosophy as well by existentialist philosophy interwoven in the works of F. M. Dostoevsky, Selimović depicts moral and mental awareness of his heroes bringing out moral teaching of his analysis. In doing this, he is not primarily interested in their personal deviations but in their basic life attitudes which inspire and shape their reflections and their decision making process. The life of which he speaks is not simple but very difficult and paradoxical because perfect purity of human activity is hardly reachable due to universal presence of evil. In his view, the life is much broader than any regulation or stipulation and human persons are often caught by "empty space". They get out from such an "embrace" morally enriched or impoverished, depending of whether the leading motive of their existence is love or hatred. To M. Selimović love is supreme norm of human activity; "the fortress of love" is the only stronghold which he positively evaluates in his works and sets as moral criterion. He deals in his works also with the problem of justice in the proceedings of civil authorities but he does not separate it from universal importance of love. Civil power can be morally justified if it supports and serves mutual love and understanding within civil community. Otherwise it degenerates into terrible vice of greedy passion which endangers the freedom and relative autonomy of individual citizens.

(Translated into English by Mato Zovkić)